

Jön Türk Devrimi ve Osmanlı Arapları**The Young Turk Revolution and Ottoman Arabs****Barış Doster**

Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi, İstanbul, Türkiye,
baris.doster@marmara.edu.tr, ORCID:0000-0002-8637-9562

Gönderim Tarihi: 05.10.2025**Kabul Tarihi:** 16.12.2025**Yayımlanma Tarihi:** 29.12.2025**Nasıl Atıf Yapılır:**

Doster, Barış. “Jön Türk Devrimi ve Osmanlı Arapları”. *Eklektik Sosyal Bilimler Dergisi* 3, sy. 2 (Aralık 2025): 259-283.

Jön Türk Devrimi ve Osmanlı Arapları

Barış Doster¹

Öz

Jön Türk Devrimi, çözülme sürecindeki Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli siyasal ve toplumsal dönüşümün önünü açmıştır. Bu dönüşüm yalnızca imparatorluk merkezini değil, Osmanlı İmparatorluğu'ndan kopuş sürecinde olan, bir bölümü kopmuş bulunan Arap aydınlarını ve toplumlarını derinden etkilemiştir. Bu bağlamda, Jön Türk Devrimi'nin mazlum milletler üzerindeki etkisi özellikle dikkat çekicidir. Osmanlı'dan ayrılmak istemeyen Arap aydınları, Jön Türk önderlerini uyarmış; gerekli önlemler alınmadığı takdirde imparatorluktan kopan Arap halklarına yenilerinin ekleneceğini söylemişlerdir.

Milliyetçilik akımının yaygınlaştığı, bağımsızlık taleplerinin arttığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun çöktüğü bir dönemde Jön Türklerin, Araplar arasında gelişen milliyetçiliğe karşı çıkmalarının hem mümkün olmadığını hem de tutarlı olmadığını vurgulayan çok sayıda Arap aydını vardır. 1908 Devrimi, Müslüman halkların büyük bölümü için ulusal bir aidiyetin, bir millete mensubiyetin söz konusu olmadığı, ulus devlet kavramının oldukça uzak olduğu bir süreçte, Osmanlı Arapları'nın isyanları önleyememiştir. 1912'ye gelinceye dek, imparatorluktaki çözülme hızlanarak devam etmiştir.

İttihat ve Terakki'nin Arap vilayetlerindeki siyaseti, ıslahat hareketleri, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile çelişkileri, imparatorluğu bölmek isteyen Avrupa ülkeleri ile 1908 sonrasındaki ilişkileri önemlidir. Devrim sonrası gelişmeler, imparatorluğun kendini savunacak güçte olmadığını açıkça ortaya koymuş, zaten milliyetçilik ve bağımsızlık fikriyle tanışmış olan çok sayıda Arap aydınını da kendilerine yararı olmayan bir Osmanlı yönetimi yerine, güçlü Avrupa devletlerinin koruyuculuğuna sıcak bakmaya yöneltmiştir. Bu yönelim, kendi sömürge ülkelerine örnek olabileceği kaygısıyla 1908 Devrimi'ni olumlu karşılamayan İngiltere ve Fransa'nın tutumlarıyla birleşince, imparatorluğun dağılışı, çöküşü hızlanmıştır.

¹ Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İletişim Fakültesi, İstanbul, Türkiye, baris.doster@marmara.edu.tr, ORCID:0000-0002-8637-9562

Bu çalışma, Jön Türk Devrimi'nin, Osmanlı Arap vilayetlerinde milliyetçilik, siyasal beklentiler ve merkez–çevre ilişkileri üzerindeki etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Jön Türk Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu, İttihat ve Terakki, Araplar, Milliyetçilik

The Young Turk Revolution and Ottoman Arabs

Abstract

The Young Turk Revolution paved the way for significant political and social transformation within the Ottoman Empire during its period of disintegration. This transformation deeply affected not only the imperial center but also Arab intellectuals and societies that were in the process of breaking away from the Ottoman Empire, some of which had already done so. In this context, the impact of the Young Turk Revolution on oppressed peoples is particularly noteworthy. Arab intellectuals who did not wish to separate from the Ottoman Empire warned the leaders of the Young Turks, stating that unless the necessary measures were taken, additional Arab populations would join those already breaking away from the empire.

At a time when nationalism was spreading, demands for independence were increasing, and the Ottoman Empire was collapsing, many Arab intellectuals emphasized that it was neither possible nor consistent for the Young Turks to oppose the rise of nationalism among the Arabs. The 1908 Revolution was unable to prevent uprisings among the Ottoman Arabs during a period in which, for the majority of Muslim populations, national belonging and identification with a nation were not yet firmly established and the concept of the nation-state remained distant. Until 1912, the process of disintegration within the empire continued at an accelerating pace.

The policies pursued by the Committee of Union and Progress in the Arab provinces, its reform initiatives, its conflicts with the Freedom and Entente Party, and its post-1908 relations with European powers seeking to partition the empire are of particular importance. Developments following the revolution clearly demonstrated that the empire lacked the capacity to defend itself, and they also encouraged many Arab intellectuals—already familiar with ideas of nationalism and independence—to view the protection of strong European powers more favorably than an Ottoman adminis-

tration from which they derived little benefit. When this tendency converged with the attitudes of Britain and France, which did not welcome the 1908 Revolution out of concern that it might set an example for their own colonies, the empire's dissolution and collapse accelerated.

This study aims to examine the effects of the Young Turk Revolution on nationalism, political expectations, and center–periphery relations in the Ottoman Arab provinces.

Keywords: Young Turk Revolution, Ottoman Empire, Committee of Union and Progress, Arabs, Nationalism

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1908'de yaşanan ve II. Meşrutiyet olarak da adlandırılan Jön Türk Devrimi, imparatorluğun ilk anayasal deneyim olan ve İslam dünyasındaki diğer anayasal hareketlere de öncülük eden 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasını sağlamıştır. Esasen Jön Türk Devrimi'nin başlangıcı tam 100 yıl önce, 1808'de anayasal unsurlar içeren, devlet iktidarını sınırlandıran ilk anayasal belge olduğu için de anayasallaşma sürecinin başlangıcı sayılan Sened-i İttifak ile başlamıştır. Anayasallaşmaya yönelik bu gelişmeler, 1839'da Tanzimat Fermanı ile daha ileri bir aşamaya ulaşmış ve 1856 tarihli Islahat Fermanı ile sürdürülmüştür. 1876'da Birinci Meşrutiyet'in ilanıyla, Osmanlı İmparatorluğu meşruti monarşiye dönüşmüştür.

Meşrutiyet'in ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın açılması devletin merkezinde ve çevresinde olduğu kadar, dünyada da yankı uyandırmıştır. Ancak Meclis'in açılışından iki yıl sonra, yani 1878'de tatil edilmesiyle başlayan dönem otuz yıl sonra 1908'deki Jön Türk Devrimi ile sona ererek Kanun-i Esasi yeniden yürürlüğe girmiştir. Böylelikle, Meclis-i Mebusan yeniden toplanmış ve ilk kez meclis üyelerince seçilen bir hükümet kurulmuştur. Özellikle 1909 yılında yapılan anayasal düzenlemelerle demokrasi ve meclis iradesi yönünde önemli adımlar atılmıştır. Bu kapsamda padişahın yetkileri sınırlandırılmış, bazı yetkileri meclise devredilmiş ve vatandaşlara yeni haklar verilmiştir.

Birincisinden farklı olarak, 1908'de Meşrutiyet'in ikinci kez ilanı, tek sesli siyasi uygulamalardan çok sesli bir siyasi yapıya geçişe benzeyen bir değişimin başlangıcı olmuştur. Çağdaş siyasal hayat, kuramsal olarak kurulmuştur. II. Meşrutiyet, siyasallaşma, dernekleşme ve partileşme süreçlerini başlatmıştır. Rejimin en önemli yasama organı olan Meclis-i Mebusan, Meşrutiyet Dönemi'nde yasallık kaynağı olmuştur. Bu

durum, Meclis-i Mebusan seçimlerini meşruti rejimin temel uygulama alanı durumuna getirmiştir.²

Jön Türk Devrimi, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezini ve Türkleri değil, pek çok halkı etkilemiştir. İmparatorluğa bağlı eyaletlerde ses getirmiş, yeni kopuşları hızlandırmış, yeni silkinışleri tetiklemiş ve nihayetinde yeni ulus devletlerin önünü açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezini ve çevresini derinden etkileyen bu gelişme, zaten son ikiyüz yılını oldukça önemli olaylarla geçiren imparatorluğun ömrünü uzatmak için son siyasi hamlelerden biri olmasının yanı sıra, Cumhuriyet’in ve Türk Devrimi’nin de fikri temellerinin olgunlaşmasına da zemin hazırlamıştır.

Jön Türkler ve II. Meşrutiyet yeterinde anlaşılmadan, Ulusal Kurtuluş Savaşı’nı, Müdafaa-i Hukuk hareketini, Kuvay-ı Milliye’yi ve Mustafa Kemal Atatürk’ü kavramak güçtür. İttihatçı kadroların tüm vatanseverliklerine ve iyi niyetlerine karşın nerelerde başarısız olduklarını, Mustafa Kemal’in bu deneyimlerden nasıl ders çıkardığını, Cumhuriyet’in neleri, nasıl başardığını ve neleri, neden başaramadığını tahlil etmek için, Jön Türkleri ve II. Meşrutiyet’i doğru değerlendirmek gerekir.

Bu çerçevede, Jön Türk Devrimi, İmparatorluktan Cumhuriyet’e geçiş sürecinde önemli bir dönemeçtir. Kısa süre sonra çok büyük işler başaracak, aynı anda savaş ve devrim yaparak Cumhuriyet’i kuracak kadroları yetiştirmiş, o zamana dek görülmeyen bir fikir ortamının ve düşünsel zenginliğin önünü açmış ve o kuşakları eğitmiştir. 1923’te kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ni, 1908 Devrimi’ni anlamadan açıklamak mümkün değildir. Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya’nın sözleriyle, “1908 Jön Türk Devrimi, Türkiye Cumhuriyeti için bir siyaset laboratuvarıdır.”³

Jön Türk Devrimi ve Biriktirdiği Tecrübe

1908 Jön Türk Devrimi, daha sonraki yıllarda pek çok değişiklik geçirerek Kemalist Devrim’in oluşmasına yardımcı olan siyasal ve toplumsal değişiklikleri gerçekleştirse de bu devrimi doğrudan milliyetçi bir devrim olarak değerlendirmek doğru olma-

2 Fevzi Demir, *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007), 33.

3 Zeki Arıkan, “1908–2008: Jön Türk Devriminin 100. Yılı” (1908–2008: *Jön Türk Devriminin 100. Yılı Uluslararası Kongresi’nde sunulan bildiri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 28-30 Mayıs 2008).

yacaktır. Jön Türkler, imparatorluğu ve onun temeli olan monarşiyi korumak hedeflemişlerdir.⁴ Bu bağlamda Osmanlı aydınlarını “Türk milliyetçiliğini benimsemeye götüren sürecin, düz, çizgisel bir süreç olduğu düşünülmemelidir.”⁵

Dönemi incelerken, ilk kez Azerbaycan Türklerinin önemli düşünürü Hüseyinzade Ali Bey (Turan) tarafından kullanılan, ülkemizde ise Ziya Gökalp tarafından yaygınlaştırılan “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” sloganı üzerinde önemle durmak gerekir. Hüseyinzade Ali Bey “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalılaşmak” kavramlarını kullanırken Ziya Gökalp Avrupalılaşmak yerine Muasırlaşmak kavramını koymuştur. Ziya Gökalp’in, 1913 ve 1914 yıllarında *Türk Yurdu ve İslam* mecmualarındaki yazılarında kullandığı bu ifade, yazıların 1918 yılında derlenerek kitap olarak basılmasıyla kitabın adı olmuştur.

Ziya Gökalp açısından “Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak” hem toplumsal, kültürel bir yönelimi ve kimliği tanımlamış hem de imparatorluğun çöküşüne karşı çare arayan kadroların önüne bir siyasi hedef olarak konulmuştur. Ancak bu hedefe ulaşamamıştır. Bir sentez olarak ortaya konan ve karşılıklı etkileşim içerisinde olması, birbirini etkilemesi ve tamamlaması tasarlanan düşünceler, hızla ayrıışmışlardır. Dahası Türkçülük, İslamcılık, Osmanlıcılık ve Batıcılık gibi birbirine muhalif fikir cereyanları olarak ortaya çıkmışlardır. Bir çatı örgüt konumunda olan İttihat ve Terakki içinde, Osmanlıcılık düşüncesini benimseyenler kadar, diğer unsurlardan da temsilciler olduğunu belirten ve cemiyetin başlangıçta İttihad-ı Osmani adıyla kurulduğunu anımsatan Orhan Koloğlu, Kemal Karpat’ın hesabına göre, ittihadı tasarlanan dini ve etnik cemaat sayısının 60 kadar olduğunu yazmaktadır.⁶

Dönemin siyasi ve toplumsal dinamikleri incelenirken, Osmanlı İmparatorluğu’nun Arap tebaası ile ilişkileri üzerinde önemle ve özenle durulmalıdır. Zira Türkler ile Arapların ilişkisi, iki tarafın tarihinde de önemli bir yer tutmaktadır. İki tarafın da birbiriyle yakın ve yoğun temasları olmuştur. Komşu coğrafyalarda yaşamaları ve aynı dine inanmaları da yakınlaşmalarını hızlandırmıştır. Bununla birlikte, Arap kültüründe Türklere ilişkin olumsuz söylem, imge ve benzetmeler var olmuş, Türk kültüründe ise bu denli yoğun bir Arap karşıtlığı gelişmemiştir. Tersine, “kavm-i necip”

4 Hasan Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998), 4.

5 Masami Arai “Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği”, *Tanzimat ve Cumhuriyet’in Birikimi* 1, Editör: Mehmet Alkan, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s: 180.

6 Orhan Koloğlu, “İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı- I”, *Toplumsal Tarih* 55 (Temmuz 1998): 12.

olarak nitelenen Araplara karşı, özellikle İslamcı çevrelerde saygı, hayranlık ve yakınlık duyulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nu yöneten kadrolar arasında da, İttihat ve Terakki içinde de çok sayıda Arap vardır. İttihatçı kadroların en yakınlarında, İttihatçı liderlerin en güvendikleri kişiler arasında da Araplar bulunmaktadır. Örneğin, Arapların çoğunun hiç sevmedikleri, sert yöntemleri nedeniyle çok öfkeli oldukları Cemal Paşa'nın yaveri bir Arap'tır. Cemal Paşa, Suriye'de Dördüncü Ordu Kumandanı olarak görev yaparken karargâhtaki yaveri, Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'dır. Faysal; herkesten büyük saygı görmekte, kendisine “ekselans” diye hitap edilmektedir.⁷

Uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu yönetiminde yaşayan Arapların Türklerle ilişkileri, yaşadıkları çelişkiler ve karşılıklı etkileşim, iki tarafta da yansımaları bulmuştur. Bu ilişkiler, kimi ortak alışkanlıkların, ortak değerlerin oluşmasına da katkıda bulunmuştur. İmparatorluğun başkenti İstanbul'daki süreçler ve Arapların merkezle olan bağlantıları, Arapların eğilimlerini şekillendirmiş, Arap bölgelerindeki siyasi ve sosyal süreçler imparatorluk politikalarını ve ideolojisini etkilemiştir.⁸ Türkler arasında Araplara yönelik genelde olumlu olan bakış açısı, isyan etmeleri ve imparatorluktan kopmaları sonucu tersine dönmüştür.

Türkler de Araplar da anayurtlarını terk ederek daimi bir hareket ve faaliyet içerisinde bulunmuş, medeniyet tarihinde önemli izler bırakmışlardır. Başlangıçta Arap kültür tarihinde kayda değer iz bırakmayan Türklerin gittikçe artan tarihi rollerine koşut olarak, Araplar tarafından üstünlükleri tanınan bir millet olarak öne çıktıkları görülmüştür.⁹ Ancak dönemin emperyalist güçlerinin Arap toprakları üzerindeki hesapları, Araplar arasında yaygınlaşan milliyetçilik akımı ve bağımsızlık hareketleri, imparatorluğun son dönemlerindeki zayıflığı ve imparatorluğa karşı ayaklanan ve imparatorluktan kopan Araplarla yaşanan gerilim, iki kavim arasındaki husumeti artırmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıf düşmesi, Araplar arasındaki bağımsızlık fikrini kuvvetlendirmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda yaşananlar, Arapların başkaldırıları ve Osmanlı'nın savaştığı güçlerle işbirliği yapmaları, kopuşu kaçınılmaz kılmıştır. Yine

7 Müfid Ekdal, *Eski Bir İhtilalciden Dinlediklerim* (İstanbul: Kitabevi, 2003), 23-24.

8 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, 12.

9 Mehmet S. Küçükaşcı, “İlk Dönem Arap Kültür Tarihinde Türk İmgesi”, *Avrasya Dosyası* 6, sy. 1 (İlkbahar 2000): 28.

de Türklerle Araplar, Şerif Hüseyin isyanı hariç, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, Osmanlı İmparatorluğu çatısı altında birlikte yaşamışlardır.

Vurgulamak gerekir ki, 16. yüzyıldan beri Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı olan Arapların, Osmanlı'dan bağımsızlıklarını kazandıktan sonra kabul ettikleri anayasalarında, 1908 Jön Türk Devrimi ve getirdiği düzenin, meşrutî ve parlamenter söylemlerinin, 1909 anayasa değişikliklerinin derin izleri görülür. Bu durum, kargaşa içindeki Yemen'de İmam Yahya'ya başkaldıranlar için de geçerlidir, Lübnan için de. İslam dünyasındaki ilk modern anayasayı ise 1861 yılında, yani Birinci Meşrutîyet'in ilanından 15 yıl önce yapan Tunus yapmıştır. Bu anayasada da, 1839 tarihli Tanzimat Fermanı ile 1856 tarihli Islahat Fermanı'nın etkileri vardır. Arap dünyasında parlamento fikrinin gelişmesinde II. Meşrutîyet'in katkısı büyüktür.

Jön Türk Devrimi, Osmanlı toplumunu demokratik siyasal katılma mekanizmalarıyla tanıştırmıştır. Bu tanışma, 1908 sonrası imparatorluktan koparak veya kopararak kendi devletlerini kurmaya yönelen bütün Osmanlı unsurları için geçerlidir. Bu yönüyle II. Meşrutîyet parlamentosu; oluşumu ve çalışmalarıyla, Arnavutluk'tan Basra'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyanın halkları için bir siyaset okulu olmuştur. Bu okul geleceğin krallarını, başbakanlarını, bakanlarını yetiştirmiştir. Örneğin, “bu okula kayıtlı, ama devamsız” Hicaz mebusları; Şerif Faysal (Hicaz) Irak'ın; Şerif Abdullah (Hicaz) Ürdün'ün kralı olacaktır. Şemsettin Günaltay (Bilecik) ve Hasan Saka (Trabzon) Türkiye Cumhuriyeti'nin; Faris El-Huri (Şam) Suriye'nin başbakanları olarak görev yapacaklardır. Keza, Arnavutluk'ta İçişleri ve Harbiye Bakanlığı yapan Esat Toptani (Draç); Irak'ta Maliye Bakanlığı yapan Sason Hasgayl (Bağdat) bu okulun mezunlarıdır.¹⁰

II. Meşrutîyet, siyasal iktidarın gücünün sınırlandırılması açısından çok önemli bir adımdır. Daha önce de mutlakîyetçiliğe karşı kimi adımlar atılmıştır şüphesiz. Örneğin, II. Mahmut döneminde, Alemdar Mustafa Paşa'nın çabalarıyla, 1808 yılında ayanlarla yapılan Sened-i İttifak, bu yöndeki ilk adım olarak nitelenebilir. 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı, 1876 yılında gerçekleşen ve iktidarı sınırlandırma yönündeki ilk anayasal deneyim olan I. Meşrutîyet bu bağlamda önemlidir. Ancak, 1908'deki Jön Türk Devrimi'yle anayasa yeniden yürürlüğe girmiş, 1909 değişiklikleriyle padişahın mutlak egemenliği daha da sınırlandırılmış, meclis güçlendirilmiştir. Ancak, Jön Türklerin en derin özlemlerinin “hürriyet” olduğu doğru değildir. Jön Türklerin en derin arzusu Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasını

10 Demir, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutîyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*, 345- 346.

durdurmaktır. Hürriyet, kendilerini ilgilendirmektedir, zira, hürriyetin ve adaletin hâkim olduğu bir rejimde imparatorluktan kopmak isteyenlerin sayısı azalacaktır.¹¹

Jön Türk Devrimi ve İlk Yankılar

1908 Devrimi, Jön Türklerin tüm çabalarına karşın, ülkenin sınırlarının küçülmesini engelleyememiştir. Jön Türkler, kötü gidişi önleme, elde kalanı koruma çabasıydılar. Ancak, dönem imparatorluğun çöküş devridir, Avrupa ile arasındaki uçurum derinleşmiştir. Dönemin büyük güçleri, “hasta adam”¹² dedikleri imparatorluğun dağılmasıyla ortaya çıkacak toprakları bölüşme hesabı yapmaktadırlar. Büyük güçler arasındaki çıkar çatışmalarını gözeterek, devletin ömrünü uzatmaya çalışan Sultan II. Abdülhamit ise baskıcı yönetimi nedeniyle tepki toplamaktadır. Bununla birlikte II. Abdülhamit’in, şahsi fakat usta bir diplomasiyle, Avrupa devletleri arasındaki güç dengesini kullanarak, imparatorluğu ayakta tutmaya çalıştığı ve bunda bir ölçüde başarılı olduğu doğrudur.

Ancak bu politika ilânihiye sürdürülebilecek bir politika değildir. Osmanlı İmparatorluğu; mali, askeri, siyasi alanlarda kendi ayakları üzerinde durabilecek bir yapıya kavuşmadan, bu tür dengeli politikalarla uzun vadeli başarılar elde edebilmek, imkânsız denecek kadar zordur.¹³ Sultan II. Abdülhamit, istibdat döneminde esas itibarıyla Almanya’ya eğilimli bir siyaset gütmüştür. Bu sultan açısından zorunludur. Çünkü İngiltere Mithat Paşa’yı, Ali Suavi’yi, V. Murat’ı, Ermenileri, Jön Türkleri desteklemektedir. Almanya’nın Sultan II. Abdülhamit siyasetine verdiği destek, iktisadi imtiyazlarla mükâfatlandırılmıştır. Meşrutiyet ilanı ile istibdadın dış siyasetine karşı da tepki oluşmuş ve İngiltere’ye yönelik bir yakınlık başlamıştır. İngiliz Hükûmeti ise 27 Temmuz 1908’de Sadrazam ile Padişah’a kutlama telgrafları göndererek Osmanlı yönetimine destek vereceğini bildirmiştir.¹⁴

Belirtmek gerekir ki, nesnel koşullar, imparatorluğu kim yönetirse yönetsin aleyhtedir. Dönemin emperyalist devletleri her fırsatı kullanmaktadır. II. Meşrutiyet’in ilanı,

11 Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895–1908)* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964), 225.

12 “Hasta Adam” ifadesi ilk kez Rus İmparatoru I. Nikolay tarafından kullanılmıştır.

13 Ömer Turan, “II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi,” *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* içinde, haz. İsmail Soysal (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 241.

14 Sina Akşin, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki* (İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980), 135.

Osmanlı topraklarındakileri umutlandırmış olsa da Batı’da aynı tepkileri yaratmamıştır. Girişilmek istenen yeni bir ıslahat hareketine karşı, Batı’nın “sabotaj”ı çok geçmeden imparatorlukta köşebaşlarını tutmuştur. Dış olaylar; bilhassa bu durumun, Şark Meselesi’nin vardığı son gelişmelerin ifadesi ve sonuçları olarak görülür.¹⁵

Jön Türk Devrimi öncesinde, özellikle İngilizler; Arap âleminde sultanı “müstebit” olarak göstermeye çalışmış, sultana karşı oldukları için Jön Türkleri desteklemişlerdir. 1908 sonrasında ise bu kez hareketin kendi sömürgelerinde, özellikle Hindistan ve Mısır’da yankı bulmasından çekindiklerinden, İttihatçıların “pozitivist, ateist, mason” oldukları yönünde propaganda yapmışlardır. İngiliz Dışişleri Bakanı’nın İstanbul’a gönderdiği yazıda, özgürlükler ve parlamenter yönetim anlayışının, Mısır ve Hindistan gibi sömürgelerde örnek alınmasının, kendi imparatorlukları aleyhinde sonuçlar doğurabileceğini belirterek İttihatçılara destek verilmemesi önermiştir.¹⁶

İmparatorluk genelinde büyük coşkuyla karşılanan, Osmanlı’ya büyük diplomatik ve politik ivme kazandıran, hem hilafeti korurken hem de özgürlükçü ve anayasal bir ortam getirmeyi amaçlayan bu hareket, pek çok yerde de İslam’ın özüne dönme-yi amaçlayan bir eylem olarak görülmüştür. O kadar ki Hindistan ve Endonezya’da bayram ilan edilmiş, toplantılar, gösteriler düzenlenmiş, İstanbul’a durumu yerinde inceleyip, öğrenmek için heyetler gönderilmiştir.

Jön Türk Devrimi’nin ilk günlerindeki beklenti ve ilgi, “üzerinde güneş batmayan imparatorluğun” başkenti Londra’nın yanı sıra, özellikle Cezayir ve Tunus’ta olası bir hareketten çekinen Paris’i de fazlasıyla rahatsız etmiştir. O nedenle İngiliz istihbaratının çabalarıyla, kısa süre içinde İttihatçılara karşı hareketler, protesto gösterileri başlamıştır. Yinelemek gerekir ki, İngilizlerin ve Fransızların hareketi endişeyle izlemesinin, İttihatçılara karşı tutum almasının temel nedeni, Müslüman sömürgelerinin olmasıdır.

Başlangıçta Sultan II. Abdülhamit’i tahttan indirmek gibi bir niyeti olmayan İttihatçıların, Avrupa basınında “müstebit sultanı tahtta tuttukları için” eleştirilmeleri, onların bir süre önce Makedonya’da yaptıkları reformları destekleyen çevrelerin, birden bire onlara karşı tutum takınması, büyük güçlerin gerçek niyetini ortaya koymaktadır. Bu durum karşısında İttihat ve Terakki Almanlara yönelip, onlardan destek aramaya

15 Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004), 9.

16 Orhan Koloğlu, “Osmanlı’yı Yaşatmak”, *Popüler Tarih* (Temmuz-Ağustos 2001): 41.

çalışmıştır. Orta Asya’da Müslümanların, II. Meşrutiyet’ten de etkilenecek Rusya’ya karşı ayaklanacağını uman Avusturya ise Jön Türk Devrimi’ne olumlu yaklaşmıştır. Unutmamak gerekir ki, II. Meşrutiyet’in ilan edildiği tarih, 1. Dünya Savaşı öncesinde Avrupa’da artık safların netleştiği bir tarihtir. Osmanlı İmparatorluğu’nun büyük güçler tarafından paylaşılacak istendiği de sır değildir. Jön Türkler; İngiltere ve Fransa’ya defalarca başvurularına ve savaş dışı kalmak istediklerini belirtmelerine karşın, bu talepleri kabul görmemiş, Osmanlı savaş dışında kalamamıştır. Kaldı ki, o günün koşullarında, savaş dışı kalması da mümkün değildir.

Ayrıca, yabancı devletlerin, İttihatçıların ekonomik milliyetçiliği yüzünden tehdit altında olan çıkarları vardır. İttihatçıların, bir süre sonra daha baskın olarak uygulayacağı laik politikalar da ister Müslüman, ister gayrimüslim olsun, muhalefeti birleştirmektedir. Siyasal yapının genişlemesi ve katılımın artması, büyük devletlerin ülke içindeki gruplar lehine müdahale etme olanağını da artırmaktadır. Neticede büyük devletler esas olarak İttihatçılara karşıdır.¹⁷

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1908’de başardığı devrim, Osmanlı etnik unsurları üzerinde derin etkiler uyandırmakla birlikte, bu etkileri olumlu veya olumsuz şekilde değerlendirmek zordur. Çünkü tepkiler yerel özellikler göstererek, bazı bölgelerde olumlu, bazılarında olumsuz tesir uyandırmıştır. Bu nedenle konu hakkında yazan araştırmacılar, çoğu zaman bir bölgedeki durumu müşahade ederek umuma teşkil etmekte ve tabii olarak hataya düşmektedirler. Bu tesirlerin bölgelere göre değişiklikler gösterdiği, yabancı konsoloslukların raporlarında görülmektedir. Hareketin başladığı yer olan İstanbul’da, halk arasında büyük kaynaşma meydana gelmiştir. Türk-Arap, Müslüman-Hristiyan herkes, yeni anayasanın kendilerine arzu ettikleri hakların verileceği ümidiyle mutluluk duymuşlardır. Ancak bu sevinç ve kaynaşma her bölgede gözlenmemiştir. Kendilerine şüpheyle bakıldığının ayırında olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, Arap vilayetlerinde hızla faaliyet yürütmeye başlayıp halkın sempatisini kazanmak için çalışmıştır.¹⁸

Cemiyet; ülkenin her yanına özel görevliler göndererek eksikliğini giderme yolları aramıştır. Bu noktada eşrafla, şeyhlerle, aşiret beyleriyle temas kurulması kaçınılmaz olmuştur. İttihatçılar, bunların desteği olmadıkça, Meclis’e girme yollarını aramanın yararsız olduğunu az çok anlamışlardır. Dolayısıyla her türlü tutarlılık kaygısı bir yana bırakılarak, Cemiyet temsilcileriyle her mahalledeki nüfuzlu kişiler arasında

17 Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985), 32.

18 Zekeriya Kurşun, *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992), 41-42.

çıkar anlaşmaları yapılmıştır. Aynı zamanda azınlıkların temsilcileriyle, Büyük Britanya İmparatorluğu büyükelçiliğinin de faal olarak katıldığı, seçim ittifakları gerçekleştirilmiştir. Sonunda etnik açıdan nazik bir denge sağlanmıştır. İlk meclisteki 288 mebusun 147’si Türk, 60’ı Arap, 27’si Arnavut, 26’sı Rum, 14’ü Ermeni, 10’u Slav ve 4’ü Yahudi’dir. Ama bu etnik görünümün ardından gerçek çıkarların yüzü belirmeye başladığı zaman, bütün bu ustaca karışımın hiçbir işe yaramadığı kendini gösterecektir.¹⁹

İlk başlarda Jön Türk Devrimi’ni pek çok kişi, yeni bir özgürlük ve imparatorluğun halkları arasında kardeşlik çağının başlangıcı olarak görmüştür. Örneğin, Beyrut’ta uzun süre kalan Amerikalı bir misyoner, devrimin bir geçiş dönemini başlatacağını yazmıştır: “Bu geçiş açgözlü ve rüşvetçi paşaların sorumsuz yönetiminden, imparatorluğun bütün bölgelerinden gelen, Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerden, bütün mezheplerden insanların seçtiği temsilcilerden oluşan bir parlamentoya geçiş olacaktır. Bütün imparatorluk genel bir sevinç patlaması yaşıyor. Basın serbestçe yazıyor. Mitingler yapılıyor, şehirler ve kasabalar süsleniyor, Müslümanların Hristiyanları ve Yahudileri kucakladığı görülüyor.”²⁰

Jön Türk liderleri ve ideologları, İslam’ın esasları ile Meşrutiyet ilkesinin birbirine uyumlu olduğunun, Müslüman halk kitlelerine anlatmaya büyük önem vermişlerdir. 1908’de, Meşrutiyet’in ilan edildiği günün hemen ertesi sabahı, Meşrutiyet’in İslam ilkelerine uygunluğunun ayrıntılı şekilde açıklandığı “İslamiyet ve Meşrutiyet” diye özel bir bölümü bulunan broşürde, meşrutiyet düzeninin ve milletvekili seçim sisteminin özü açıklanmıştır.²¹

Pek çok Türk gibi Araplar, Rumlar, Ermeniler ve diğerleri de, 1908 Temmuz’undaki kutlamalara coşkuyla katılmışlardır. Ancak, devrimin daha başındayken ortaya çıkan “Arap” muhalefet partisinin etkisiyle gittikçe daha çok Arap, İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne muhalif olmuştur.²² İttihatçıların, Arapların adem-i merkezîyetçi fikirlerinin tersine, merkezîyetçi politikaları savunmaları Arap milliyetçilerini İttihatçılara cephe almaya yöneltmiştir. Meşrutiyette umdukları emellerini gerçekleştiremeyen Araplar, hayal kırıklığına uğrayarak, yavaş yavaş İttihatçılardan ayrılıp, bağımsızlık emeline

19 Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, cilt 2 (İstanbul: Belge Yayınları, 2007), 432-433.

20 Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1997), 332-333.

21 Yuriy Aşatoviç Petrosyan, *Sovyet Gözüyle Jön Türkler* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974), 280.

22 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, 59.

düşmüşler, bu amaçla Arap milliyetçiliğini körüklemişlerdir. Türk-Arap anlaşmazlığı, İttihatçıların 1909 yılında Sultan II. Abdülhamit'i saf dışı edip, yönetimde tam olarak söz sahibi olmalarıyla daha da artmıştır.²³ İttihatçılar, bazı imtiyazlar tanımaya razı olmakla birlikte, Arap eyaletlerine tam muhtariyet tanımak niyetinde değildirler. Hem adem-i merkeziyetçi bir sistem uygulanırken hem de Vali ve Dâhiliye Nazırı aracılığıyla, merkezi hükûmetin milli otoritesini sürdürmeye çalışmışlardır. Kısacası eyaletlerin özerklik isteklerini karşılamak ve milli bütünlüğü bozmamak çabasında dırlar.²⁴

Müslüman ve Türk olmayan cemaatler, yeni rejimin, nüfusun çoğunluğunu oluşturan Türklerin önderliğinde imparatorluğu yeniden canlandırmak ve güçlendirmek için bir araç hâline gelebileceğinden endişelenmişlerdir. Bu durum kültürel, eğitsel işlerde fiili özerklik güvencesi sağlayan geleneksel millet sisteminde örgütlenmiş dini cemaatlerin ayrıcalıklarını zedeleyecektir. Türk olmayan halklar merkezileştirme ve Türkleştirmeden korkmuşlardır. Bunun engellenmesi için büyük güçlere -Britanya, Fransa, Rusya, Almanya, Avusturya- Macaristan ve İtalya- güvenmişlerdir. Büyük güçlerin, oluşturdukları nüfuz alanını sarsacak bir Türk atılımını hoş karşılamayacaklarını bilmektedirler.²⁵

1908 sonrasında ortamın bu şekilde değişmesi, İttihat ve Terakki üzerinde baskıya yol açarak, paniğe kapılmasına sebep olmuştur. Aleyhteki bu propagandaya karşı, merkezde Osmanlıcı, çevrede ise hilafeti ve İslam birliğini savunan bir politika izlemeye çalışan İttihatçılar, bunun uzun süre devam etmeyeceğini de bir süre sonra anlamışlar, giderek Türkçü politikalara yönelmişlerdir. Oysa hareketin başlangıcında Türkçülük politikası gütmek gündemlerinde yoktur. Osmanlıcı söylem de, İslamcı söylemden daha baskındır. Zaten imparatorluk henüz yıkılmamışken, onu kurtarmaya dönük umutlar, çabalar, eylemler söz konusuyken, nüfusun çok büyük bölümü Müslümanlardan oluşuyorken, Türkçülük yapmak kolay da değildir.

Ne var ki Osmanlılık siyaseti uzun sürmemiştir. Dış güçlerin kışkırtmasıyla alabildiğine güçlenen ulusçu akımlar, özgürlükçü havanın etkisiyle güçlerini artırmışlardır. Bulgar, Ermeni ve Rumların ayrılıkçı programları, Türkleri de ayrılıkçı ve koyu

23 Ömer Osman Umar, *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908–1938)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004), 159-160.

24 Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki (1908-1914)* (İstanbul: Sander Yayınları, 1971), 200–202.

25 Feroz Ahmad, *Modern Türkiye'nin Oluşumu* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995), 53.

ulusçu programlar yapmaya itmiştir. 1908'den sonra Türkler de ulusçu hareketi başlatmışlardır. Diğer ayrılıkçı hareketler karşısında, varlıklarını ve yaşama haklarını savunmak için, o dönemde yapacakları başka bir şey de yoktur.²⁶ Bu tarihle birlikte imparatorluk, neredeyse bir Türk-Arap devleti hâline gelmiştir. Türklerin üstünlüğünü vurgulayan her çaba Türkler ile Araplar arasındaki dengeyi sarsmıştır ve Arap milliyetçiliği adım adım ortaya çıkmıştır.²⁷

Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlar'da Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi, Avusturya'nın Bosna- Hersek'i ilhak etmesi ve Girit'in Yunanistan'la birleşmesiyle daha da küçülmüştür. 1912'ye gelene dek küçülme süreci hızlanmıştır. 1911-1912 yıllarında Trablusgarp Savaşı sonrasında 12 Ada İtalya'ya bırakılmıştır. 1912-1913 Balkan Savaşları ile de Rumeli hariç Balkanlar'daki imparatorluk toprakları, Balkan ülkelerine terk edilmiştir. Suriye ve diğer Arap topraklarındaki isyanlar gibi, Arnavutluk isyanı da önemli ve can sıkıcı bir gelişmedir. İmparatorluğun yaşadığı derin bunalım, iç ve dış tehditlerin büyüklüğü ve İttihat ve Terakki'nin deneyim eksikliği dikkate alındığında, o dönem İslam toplumlarının büyük bölümünde milli aidiyet duygusunun olmadığı, ulus devlet kavramına çok uzak oldukları düşünüldüğünde, Jön Türklerin işinin ne kadar zor olduğu daha iyi anlaşılır.

Jön Türk Devrimi ve Arapların Tepkileri

Arap milliyetçiliğinin gelişiminde, İslami içeriğin etkisi yadsınamayacağı gibi 1908 Devrimi'nin ve Jön Türklerin milliyetçi çabalarına duyulan tepkinin de etkisi yadsınamaz. II. Meşrutiyet döneminde kurulan gizli ve resmi Arap milliyetçi cemiyetleri, Arap milliyetçiliğinin ayrılıkçı bir kimliğe bürünmesinde ve milliyetçiliğin Araplar arasında yayılmasına etki etmişlerdir.²⁸ Arap milliyetçiliğinin oluşum ve gelişiminde dönem, bölgesel şartlarla Arapların içinde bulunduğu kültürel ve sosyal koşullar ve elbette İslamiyet etkili olmuştur. Kısacası, başlangıçta Lübnanlı Hristiyan Arapların laik/milliyetçi fikrine rağmen Arap milliyetçiliği, İslamiyet ile iç içe geçmiştir.²⁹

26 Tevfik Çavdar, *Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş (1860–1918)* (Ankara: Ayça Yayınları, 1982), 106–107.

27 Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, 364.

28 Ali Bilgenoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri* (Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2007), 5.

29 Bilgenoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, 10- 11.

Katolikliğin, Fransız edebiyatının, ABD'nin eğitiminin ve ticaret burjuvazisinin gelişmesiyle Hristiyanlar arasında Müslümanlardan önce bir uyanış başlamıştır.³⁰ Türkçü uygulamalar da, imparatorluğun ikinci büyük Müslüman unsuru olan Arapları olumsuz etkilemiştir. Doğal olarak “Türkleştirme” olarak da adlandırılan bu siyaset, Arap milliyetçiliğinin yabancılaşmasına sebep olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi ile beraber Arap milliyetçiliği siyasi kimlik kazanmıştır.³¹ Suriye'nin eski cumhurbaşkanlarından Nazım El Kudsi'nin, “Türkler Jön Türk olarak ortaya çıkmasalardı, Araplar da ‘Biz Arap’ız’ diye ortaya çıkmazlardı”³² şeklindeki sözü bu yargıyı doğrulamaktadır. Bu bağlamda Jön Türklerle Araplar arasında yoğun bir ilişkinin olduğu açıktır. İttihat ve Terakki içinde çok sayıda Arap aydınının olması ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın Arap topraklarındaki çalışmaları bunun kanıtıdır.

Mısır; Arap dünyasındaki tarihsel, siyasal, kültürel, entelektüel, edebi ağırlığı yanında, Jön Türklerin sığındıkları ya da Avrupa'ya kaçmak için geçiş yolu olarak kullandıkları bir bölge olarak dikkat çekmektedir. Sultan II. Abdülhamit, kâğıt üzerinde kendisine bağlı olan Mısır'a ulaşamamakta, muhaliflerinin oraya kaçmasını engellememektedir. Mısır'ı, farklı nedenlerle geçiş yeri olarak kullanan kişiler arasında Ali Suavi ve Mustafa Kemal de vardır. Libya ise Fizan Çölü'nden dolayı Jön Türklerin “sürgün yeri” olarak öne çıkmaktadır.³³ Bu sürgünlerin en bilinen örneklerinden biri, Sultan II. Abdülhamit'in, özgürlük ve bağımsızlık arayışlarını yoğunlaştıran ve Jön Türklerle yakın ilişkide olan 70 Tıbbiye son sınıf öğrencisini Şeref adlı vapurla Trablusgarp'a sürmesidir. Bu Tıbbiye talebelerine “Şeref Kurbanları” denir.³⁴

İttihat ve Terakki'nin emriyle İstanbul'da Mizan adlı dergi çıkaran Murat Bey de, gördüğü baskı nedeniyle Mısır'a kaçmış ve dergisini burada çıkarmayı sürdürmüştür.³⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulan ilk siyasal derneklerden biri olan Vatan ve

30 Niyazi Berkes, *Arap Dünyasında İslamîyet, Milliyetçilik, Sosyalizm* (İstanbul: Köprü Yayınları, 1969), 32.

31 Bilgenoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, 17- 18.

32 El Kudsi bu sözü, aynı zamanda yeğeninin eşi olan yazar- hekim Dr. Müfid Ekdal'a söylemiştir. Ekdal da, kendisiyle yaptığımız sohbette bu El Kudsi'nin bu sözünü aktarmıştır. 03. 05. 2008, Feneryolu, İstanbul.

33 Davut Ekşi, “İmaj Sorunu ve Türk-Arap İlişkileri Üzerine Bir Deneme”, *Avrasya Dosyası* 6, sy. 1 (İlkbahar 2000): 127.

34 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Fahri Ağababa, *Şeref Kurbanları: II. Abdülhamit Döneminde Bir Sürgün Hikâyesi* (İstanbul: Çatı Kitapları, 2007).

35 Ernest Edmondson Ramsaur, *Jön Türkler ve 1908 İhtilali* (İstanbul: Sander Yayınları, 1972), 43.

Hürriyet Cemiyeti, 1906 yılında Mustafa Kemal tarafından Şam’da kurulmuş, Şam’da bulunan 5. Ordu’ya mensup subaylar arasında hızla örgütlenmiş, kısa süre sonra da Yafa ve Kudüs’te şube açmıştır. Bu gelişme de, olaydan haberdar olan Arap aydınlar tarafından ilgiyle izlenmiştir. Şam’da kurulan Vatan ve Hürriyet Cemiyeti; bir süre sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti’yle birleşmiştir. O dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti’yle birleşen bir diğer örgüt de Osmanlı Hürriyet Cemiyeti’dir.

İttihat ve Terakki’nin Türkçülüğe Yönelmesi

Yinelemek gerekir ki, başlangıçta İttihat ve Terakki, imparatorluğun dağılmasını engellemeye odaklandığından, ilerleyen süreçte örgütün temel görüşü olarak öne çıkacak olan Türkçülüğü öne çıkarmamıştır. Türkçülüğü politika olarak açık biçimde ortaya koymamıştır. Bu da doğru, doğal, hatta zorunlu bir tercihtir. Özellikle Arapların etkilenmemesi ve Makedonya’yı elde etmek için, İttihatçılar, Türkçülüklerini gizleyerek Osmanlıcı görünmüşlerdir. Lakin Makedonya’nın elden çıkması, İttihat ve Terakki’nin Türkçülük politikasını da açığa çıkarmıştır.³⁶

19. yüzyılın sonlarına doğru milliyetçilik düşüncesi, sırasıyla Arnavutlar ardından Araplar ve Kürtlerle birlikte imparatorluğun tüm Müslüman halklarına ulaşmıştır. Türkler ise deyim yerindeyse, imparatorluğun milliyetçilik etkisine girmiş en son halkıdır.³⁷

Fransız tarihçi François Georgeon’a göre; Hristiyanlar; genelde askerlik hizmetinden dışlandıkları için, devrimin başat aktörleri, Türklerin ağırlıkta olduğu, ama Arnavutların da yer aldığı Müslümanlardır. Ağırlık merkezini, Avrupa başkentlerindeki sürgünlerden Makedonya Ordusu’na kaydıran Jön Türk hareketi, başlangıçta etnik ve dini düzeylerde çok kozmopolit bir yapı göstermiş, sonra “İslamlaşmış”, hatta belli ölçüde “Türkleşmiştir”. Hristiyanlar; 24 Temmuz 1908’deki devrime doğrudan katılmamışlardır. Bir diğer yön, Jön Türk Devrimi’nin aynı zamanda Sultan II. Abdülhamit’in çevresine, özellikle de Ebu’l Huda veya Arap İzzet gibi Arap kökenli danışmanlarına bir tepki oluşudur. Bu adamlar bir anlamda Yıldız Sarayı’ndaki Arap “lobisini” oluşturmaktadır. Temmuz 1908 Devrimi’nin ardından pıtrak gibi biten mizah gazetelerini karıştırmak, Yıldız’ın bu gizli akıl hocalarına duyulan düşmanlığı ve bunun bütün Araplara karşı bir nefrete dönüşmesine ramak kaldığını anlamaya yeter.

36 Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, cilt 1 (İzmir: Zeus Kitabevi, 2007), 33.

37 François Georgeon, *Osmanlı–Türk Modernleşmesi (1900–1930)* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 2.

24 Temmuz’da kesinlikle Arap karşıtı bir özellik vardır. Elie Kedourie’nin çalışmaları (1974), Jön Türk Devrimi’nin Arap vilayetlerinde genellikle kötü karşılandığı belirtilmektedir. Ama Kanun-i Esasi’nin yeniden ilanının sağladığı özgürlük, esas olarak en örgütlü ve dinamik, ulusal bilinci en gelişmiş cemaatlara yaramıştır: Rumlar, Ermeniler ve belli bir ölçüde Arnavutlar ve Araplar. Basın ve Meclis-i Mebusan ulusal özelemlerle kendilerini ifade edebilecekleri yeni alanlar açmıştır. “Kültürel” dernekler, “edebi kulüpler” imparatorluğun Türk olmayan Müslüman cemaatleri, Arnavutlar, Araplar, hatta Kürtler arasında da çoğalmıştır. Böyle bir durumla karşı karşıya kalan Jön Türklerin, devleti kurtarmak için yaptıkları devrimden, Türk olmayanların kendi davalarını geliştirmek için yararlandıklarını anlamaları uzun sürmemiştir.³⁸

Birçoğunu Sultan II. Abdülhamit kişisel hizmetine aldığından, Araplar yanlış biçimde rejimle özdeşleştirilmiş, muhalefetteki rolleri de azımsanmıştır. Sarayın Babîali’yi gölgelediği bir zamanda, padişah; tutucu eğilimli pek çok Arabı gerçekten etkili makamlara getirmiştir. Böylece Sultan II. Abdülhamit; İstanbul’daki bürokratik güç kavgasından uzak, kendisine şahsen bağlı bir danışmanlar, kâtipler ve görevliler takımı oluşturmuştur. Sünni ya da Sufi, dini itibara sahip Arap ileri gelenlerinin tercih edilmesi, padişahın İslamcı politikasının da gücünü artırmıştır. Daha da önemlisi, Arap ileri gelenlerinin bürokrasiye ve saray yönetimine katılmaları, onun merkezileştirme politikasına hizmet etmiştir.³⁹

Sultan II. Abdülhamit’in Arap vilayetlerine yönelik politikası İslam ve Osmanlılık üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı Devleti’nin İslam imparatorluğu olduğu düşüncesi, en azından Müslümanlar arasında, güçlü ve etkili biçimde yerleştirilmek istenmiştir. Bu politikayı vilayetlerde uygulayacak olan mahalli bürokrasidir. Onlar da eşraf, şeyh ve tarikatlar aracılığıyla, halk üzerinde etkili olmaya çalışmışlardır. Fakat bu tarz bir bağlılığın sürdürülebilmesi, her şeyden önce merkezi otoritenin nüfuzunu hissettirebilecek güç ve yetenekte olmasıyla yakından ilgilidir. Hâlbuki Osmanlı İmparatorluğu’nun asıl sorunu, kaybettiği bu güç ve yeteneğe yeniden kavuşmaktır. Üstelik devletin zayıflığı, sömürgeci güçlerin amansız baskısı karşısındaki çaresizliği görüldükçe, Arapça konuşulan vilayetlerde, özellikle devlet hizmetinde olmayan aydınlar arasında, farklı arayışların ortaya çıkmasına uygun bir zemin oluşturmaktadır.⁴⁰

38 Georgeon, *Osmanlı–Türk Modernleşmesi*, 25- 26.

39 Kayalı, *Jön Türkler ve Araplar*, 50.

40 Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Arap Topraklarında Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004), 52.

Sultan II. Abdülhamit “İslamcılık” hareketinin hiç olmazsa Arap ülkelerinde milliyetçilik akımlarının yayılmasını engelleyeceğini düşünmüştür. Bu konuda, oldukça sınırlı kalan propaganda faaliyeti ötesindeki girişimi, 1900 yılında yapılmaya başlanan Hicaz Demiryolu’dur. İmparatorluktaki tüm demiryolları yabancı kumpanyalar tarafından yapılmasına karşın, Hicaz Demiryolu, tamamıyla bir Osmanlı girişimi olarak, halkın katkısı ve Osmanlı teknisyenliğinin bilgisiyle yapılmış ve işletilmiştir. Hicaz Demiryolu ile Sultan II. Abdülhamit; hem Müslüman Arap illerindeki saygınlığını artırmak istemiş hem de Hicaz Demiryolu’nu Bağdat Demiryolu’na bağlayarak, imparatorluğun en uzak illerine kolayca asker gönderip, denetimini artırmayı amaçlamıştır.⁴¹

Arap Aydınları ve Jön Türk Devrimi

Tarihçi Orhan Koloğlu, Arap milliyetçi hareketinde önemli rolü olan Halil Ganem’in, daha anayasa ve parlamento girişimleri başlamadan önce, 8 Haziran 1876 tarihinde, İstanbul’da çıkan Fransızca gazete *Stamboul*’de yayımlanmış bir açık mektubunda Osmanlı toplum yapısını üçe ayırdığına dikkat çekmiştir: ⁴²

1. Türkler ya da Osmanlılar; Fatih ırk.
2. Müslümanlar: Esir edilmiş ırk (Bununla özellikle Arapları kastediyor)
3. Hristiyanlar.

Hristiyan bir Suriyeli olan Ganem’in stratejisinin temeli Müslüman ve Hristiyan Arapları birleştirmekten geçmektedir. Zaman zaman taktiksel dalgalanmalar göstermesi, stratejinin ana fikrinin değiştiği anlamına gelmemektedir. Arapçanın Arapların en büyük uygarlık eseri olduğu ve Kuran’ın bu eserin doruğunda bulunduğunu düşüncesinin Hristiyan Araplarca kabul edilmesiyle Ganem’in amacına ulaşılmıştır. Bu düşünsel zemin, 1903 yılında Al-Menar dergisinde tefrika edilen Kevakibi’nin kitabının “Arapça bilmeyen ve Arap olmayan, Müslüman sayılmaz” tezine dayanır. Daha sonra ayaklanma sürecinde Şerif Hüseyin bu tezdten hareket etmiştir. Bu hususların Jön Türkler’ce bilinmemesi mümkün değildir. Başlangıcından itibaren düşüncelerini oluştururken, bu tezlerin de bilincindedirler. Şerif Hüseyin, bir süre yalpaladıktan

41 “İttihat ve Terakki Döneminde Dış Dünya ve Uygulanan Dış Politika”, Cumhuriyetin Harcı, Birinci Kitap, İlhan Tekeli – Selim İlkin, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s: 90.

42 Orhan Koloğlu, “Laikliğe Varacak Süreçte Son Aşama”, *Cumhuriyet Kitap*, sy. 449 (1998): 14.

sonra İngiliz yandaşı olarak ayaklanınca, resmi organı olarak yayımlanan Al-Kıbla gazetesinde sürdürdüğü propaganda kampanyasında, sürekli olarak İttihatçıların dinsiz olduğunu öne sürmüş, onlara en ağır suçlamaları yöneltmiştir. Bu propaganda kampanyası sonucunda, “Arap Nahda”sı denilen hareket, Kevakibi’nin “Arap olmayan Müslüman sayılmaz” şeklindeki ırkçı, dolayısıyla İslam’a aykırı, çizgisine gelmiştir. Nitekim Araplar; Orta Asya Müslümanlarını bağımsızlığa kavuşturma girişimlerini İslami çerçevede değil, İslam’a aykırı bir milliyetçilik hareketi olarak değerlendirmişlerdir.⁴³

Öte yandan, Araplar arasında çok sayıda İttihatçı aydın da vardır. Örneğin Dürzi Prensi Emir Şekib Arslan, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nde Kalem-i Umumi Üyesi’dir, yani örgütün yönetim kurulundadır. Aynı zamanda Teşkilat-ı Mahsusa’nın önde gelen bir mensubudur. Cemiyet yönetimiyle o denli yakındır ki, Enver Paşa’nın şehadetinden sonra, “Şehit Enver” diye yazı yazmıştır. Bu yakınlığı nedeniyle Arap aydınları tarafından ihanetle ve İttihatçıların adamı olmakla suçlanmıştır. Arslan; Enver Paşa’ya ne kadar yakınsa, Cemal Paşa’ya da o kadar karşıdır. Cemal Paşa’yı, ülkenin başına gelmiş bir felaket olarak nitelemektedir. Suriye’yi Türkleştirme çabalarının, Arap aydınlarına karşı uyguladığı siyasetin, Arapların ülkeden kopmasını, İngilizlere ve Fransızlara yakınlaşmasını hızlandırdığını savunmaktadır. Arslan; Arap milliyetçiliğinin dış dünyada tanınmasına ve meşruiyet elde etmesine büyük katkısı olan ve 1913’te Paris’te toplanan Arap Kongresi’ni de, Osmanlı birliğini baltaladığı, İslam dünyasını böldüğü için eleştirmektedir. Arap milliyetçiliğini geliştirmek için yapılan faaliyetleri, Batı emperyalizminin imparatorluğu bölmek için oynadığı oyunlar olarak görmüştür. Paris’teki Arap Kongresi’nin gücünü ve etkisini zayıflatmak için çalışmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun, kongrede alınan kararları kabul etmesini engellemek için uğraşmıştır. Anılarında, Meşrutiyet’in ilanının Araplar arasında nasıl sevinçle karşılandığını anlatmıştır.⁴⁴ Emir Şekib Arslan’dan başka, Teşkilat-ı Mahsusa içinde Abdülaziz Çavuş, Salih Şerif et-Tunusi ve Ali Başhamba gibi diğer Arap aydınları da vardır.

Her ne kadar İstanbul’un yönetiminden memnun olmasalar da, yine de Arapların hatırı sayılır bölümü için, Osmanlı İmparatorluğu’ndan vazgeçmek kolay değildir. Bunda hem ayrılmaları durumunda, geleceklerinin belirsiz olmasından duydukları kaygının hem de Avrupa devletlerinin sözlerine inanmamanın, dahası topraklarına işgalci ola-

43 Koloğlu, “Laikliğe Varacak Süreçte Son Aşama”, 14.

44 Ayrıntılı bilgi için bkz. Emir Şekib Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005).

rak geleceklerine dönük endişenin payı büyüktür. Yani Avrupalılar tarafından yönetilmektense, Osmanlı idaresini tercih etmektedirler. Araplar arasında her ne kadar Jön Türk Devrimi büyük coşku ve sevinçle karşılanmış, bu hareketi İslam'ın özüne dönük bir eylem olarak kutlayanlar olmuşsa da, bir süre sonra Jön Türklerin uygulamalarına dönük tepki artacak, Arap milliyetçiliği güçlenmeye başlayacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılık konusunda, Araplar da kendi aralarında bölünmüşlerdir. II. Meşrutiyeti; siyasi, idari anlamda özgürlükleri genişleteceği gerekçeyle sevinçle karşılayanlar kadar, meşrutiyet hareketini İslam dinini Batıya karşı daha da yüceltecek olan, dini bir hareket olarak görenler de bulunmaktadır. Öte yandan gelişmeleri şüpheyle karşılayan, tedirgin olan, güvenmeyen, uzun sürmeyeceğine inananlar da söz konusudur. Avrupa'nın büyük güçlerinin Osmanlı İmparatorluğu topraklarını bölüşme niyetini anlayanların sayısı artmaktadır. Demokrasinin beşiği olarak gördükleri İngiltere'nin Arap liderler arasındaki çalışmaları da hızlanarak devam etmektedir.

Jön Türk Devrimi'ni ihtiyatlı bir iyimserlikle karşılayanlar arasında, hatta İstanbul'un uygulamalarından yakınanlar arasında bile, imparatorluğun dağılması sonucu ortaya çıkacak belirsizlik endişe yaratmıştır. Osmanlı Meclis-i Mebusan'ına seçilen Arapların varlığı bile bu endişeleri giderememiştir. Arap siyasetinde etkili olan isimler ve liderler, sırtlarını bir Avrupa devletine dayamanın yollarını aramıştır. Örneğin Mekke Emiri Şerif Hüseyin ve oğlu Faysal; İngiltere ile işbirliği yaparken, Lübnan'da İngiltere'den daha çok Fransa'ya güvenen bir anlayış öne çıkmıştır.

Emir Şekib Arslan'a göre; Osmanlı'daki Müslümanlar; tek sığınaklarının bu devlet olduğunu bildikleri için, sonunun geldiğine bir türlü inanmak istememektedirler. Bir yandan devletin haline bakıp ah çekerken, diğer yandan ıslahat yapmaya çalışmaktadırlar. Islahatların imkânsız olmadığına inanmakta, devletin yeniden ayağa kalkıp eski gücüne kavuşacağını düşünmektedirler. Bunun da yolu Sultan'ın kendini merkeze alan ve her işini casuslara havale eden bencil siyaseti bırakmasından ve ülkede yeniden Kanun-i Esasi'yi uygulamasından geçmektedir. Özellikle gençler, ülkenin yıkılmaktan kurtulması için tek çareyi anayasanın ilanı ve meclis seçimlerinde görmektedirler.⁴⁵

Emir Şekib Arslan, Araplar arasındaki Türk karşıtlığını ise şöyle tahlil etmektedir: “Araplar Türkleri kıskanıyorlardı, çünkü nüfus bakımından Türklerden kalabalık ol-

45 Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, 29.

malarına rağmen, onların sahip olduğu ayrıcalıklara sahip değillerdi. Diğer yandan Türkler, Arapların devlete karşı vazifelerini yeterince yerine getirmediklerini, bu yüzden kendilerine her bakımdan denk sayılamayacaklarını düşünüyorlardı. Birçok Arap ülkesinde mecburi askerlik yoktu. Tam tersine devlet buralardaki halkı yola getirmek için asker sevk etmek zorunda kalıyordu. Araplarla Türkler arasındaki bu çekişme azalacağına devlet zayıfladıkça artıyor ve birçok olayda ortaya çıkıyordu. Fakat iki taraf arasında kötülük volkanının patlamasına tek engel din birliğinin dağılmasından duyulan endişeydi. Ne var ki İngilizler, Birinci Dünya Savaşı öncesinde birçok Arap gencini yanlarına çekmeyi başarmışlardı. Kimisine şahsi menfaat sağlamışlar, kimini ikna yoluyla yanlarına almışlardı. Tek isteklerinin, Abbasiler veya Emeviler gibi bir Arap devletini yeniden kurmak olduğuna Arapları inandırmışlardı. Arapların eski itibarlarını kazanmaları, Türkler tarafından kötü yönetilerek imarına özen gösterilmeyen ülkelerinin yeniden inşası için yardım edeceklerini söylemişlerdi. Böylece Araplar arasında devletten ayrılmaya samimiyetle inanan ve ilk fırsatta bunu gerçekleştirmek isteyen hatırı sayılır bir grup oluşmuştu”⁴⁶

Jön Türk Devrimi’ne olan yaklaşımda, şüphesiz insanların sınıfsal, toplumsal konumunun da etkisi olmuştur. 2. Meşrutiyet’in ilanını, Müslim- gayrı Müslim, zengin- fakir toplumun çok büyük bölümü sevinçle karşılamış, kutlamalar, şenlikler yapılmıştır. Toplumun ileri gelen kesimleri, aydınlar, seçkinler, baskıcı yönetimin sona ermesine, Meclisin yeniden açılmasına, ifade, basın, örgütlenme, toplantı özgürlüğünün, kişisel hak ve hürriyetlerin gelişmesine, istihbarat faaliyetlerinin sınırlandırılmasına sevinmiştir. İmparatorluğun Arap vilayetlerinde bunların yanı sıra, yönetimde daha çok âdem-i merkeziyetçiliğe, merkezden daha bağımsız, özerk bir yönetime dönük beklenti gelişmiştir. Böylece merkez ile eyaletler arasındaki ilişkiler de zayıflamaya başlamıştır. Araplar, Osmanlı sultanına bağlı kalmayı ve İslam imparatorluğunun ayrılmaz bir unsuru olmayı tercih etmişler fakat âdem-i merkeziyetçilik taleplerini her zamankinden daha güçlü biçimde dile getirmişlerdir. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren var olan ancak destekçisi olmayan Arap bağımsızlıkçılığı, Osmanlı Devleti’nin çöküşünü takip edecek muhtemel yabancı hâkimiyetinin etkilerini azaltma isteğiyle Osmanlı hükümetinin dışişlerinin karıştığı dönemlerde güçlenmiştir.⁴⁷

II. Meşrutiyet dönemiyle birlikte, ülkenin idari yapısı üzerinde tartışmaların yeniden canlanması ve bu ortamda merkeziyet ve âdem-i merkeziyet üzerine değişik görüşler sunulması, özellikle Meclis-i Mebusan’da zaman zaman bu konularda görüşler ileri

46 Arslan, *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*, 35- 36.

47 Hasan Kayalı, age., s: 238.

sürülmesi⁴⁸, Arapların da beklentilerini artırmıştır.

Oysa Jön Türk Devrimi'ni yapanlar, bir yandan tebaaya daha çok hak ve özgürlük verirken bir yandan da merkezin gücünü artırmak istemektedir. Devrim, yerel düzlemde ezilenler arasında olan, toplumun yoksul kesimlerini oluşturan insanların, kötü giden ekonomi nedeniyle yoksullaşan katmanların gündeminde aynı ölçüde yer etmemiştir. İmparatorluğu yönetenlerin öncelikli olarak sınırları korumaya ağırlık vermesi, toplumsal ve ekonomik sorunların ikinci plana düşmesi bunun önemli bir nedenidir. İmparatorluk taşrasında okuma yazma oranının yüzde 2-3 düzeyindedir ve oradaki insanların gündemini, hayatın gerçekleri ve yaşadıkları yerel şartlar belirlemiştir.

Sultana yakınlığı sayesinde kimi ayrıcalıklar elde eden kesimler ise II. Meşrutiyet'i tepkiyle karşılamıştır. Öyle ki, imparatorluğun Hicaz eyaletine bağlı üç şehirden biri olan Medine'de (diğer ikisi kozmopolit yapısı ve Hac için önemiyle öne çıkan Mekke ve ticari yönüyle bilinen Cidde'dir), meşrutiyetin ilanına kulak asmayan, hatta İttihat ve Terakki yanlılarını hapse atmakla tehdit eden yöneticiler söz konusudur.

Sonuç

Milliyetçilik akımının güçlenmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yapısal çözülme süreci ve Avrupa devletlerinin Araplar üzerindeki faaliyetleri etkisini göstermiştir. İttihat ve Terakki'nin giderek merkezileşen ve sertleşen politikalarına koşut olarak, Araplar arasında tepkiler yükselmiştir. Jön Türklerin uygulamalarını "kavmiyetçilik", "zorla Türkleştirme", "asimilasyon", "ayrımcılık" olarak eleştiren Araplar, kendi aralarında hızla yayılan milliyetçiliği ise özgürlük ve bağımsızlık olarak değerlendirmişlerdir. Bu yayılıştaki, Avrupalıların katkısını ve Osmanlı aleyhindeki kışkırtmalarını pek sorgulamamışlar ve özellikle Hristiyan Araplar arasında, Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik tepki ve milliyetçilik akımı oldukça hızlı yayılmıştır. Bu çerçevede, Arap bölgelerinin özerkliği ve kendi kendilerini yönetmeleri gerektiği vurgulanmıştır.

Bu gelişmeler, İttihat ve Terakki'yi daha sert önlemler almaya yöneltmiş ve alınan önlemler ise Arap toplulukları arasındaki öfkeyi kamçılamıştır. İttihatçıların, dini söylemlere ağırlık vererek Arap milliyetçiliğinin yükselmesini önlemeye çalışmaları ters tepmiş, aksine Arap milliyetçiliğini daha da güçlendirmiştir. Zira İslam, Arap milliyetçiliğinin gelişmesinde önemli bir unsurdur.

48 Cenk Reyhan, *Osmanlı'da İki Tarz-ı İdare* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007), 53.

Osmanlı İmparatorluğu’ndan bir şekilde kopma eğilimi taşıyan Araplara göre, Jön Türklerin siyasetinde Arapların etkisi çok sınırlı kalmıştır. Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nda Arapların sayısı ve katkısı çok düşüktür. Üstelik seçildikleri bölgelerin seçkin, aydın kişileri olan bu mebusların çoğu dil sorunu da yaşadığından, İstanbul’da dışlanmakta, etkisiz kalmaktadırlar. Aralarında öne çıkan Arap milletvekilleri ise meclisi kürsü olarak kullanmakta ve temsilcisi oldukları halka ve bölgelere dönük fikirlerini hayata geçirememektedirler. Fakat yine de Osmanlı Meclis-i Mebusan seçimleri için sıkı bir rekabete girmekten, halka “Arapları asimile etmeye çalışan imparatorluğa karşı seçim yoluyla direnme ve gerçek bir Arabı seçme” çağrısı yapmaktan ve İttihat ve Terakki adayı olan Arapları acımasızca eleştirmekten de çekinmemektedirler. Cebel-i Lübnan gibi kimi yerlerde ise seçimler boykot edilerek meclise temsilci göndermeme kararı alınmıştır. İmparatorluktaki gayrimüslimlerin, özellikle Balkanlar’da milliyetçilik akımıyla çok daha önce tanışmaları, Avrupa ülkelerinin de verdiği destekle, Müslüman tebaadan daha iyi koşullarda yaşamaları, Arap toplulukları arasındaki tepkiyi arttıran bir diğer unsurdur. Ayrıca İttihatçı önderlerin Filistin’e Yahudilerin yerleştirilmesine olumlu bakmaları da Arapların tepkisini çekmiştir.

Sonuç olarak 1908 Jön Türk Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Arap vilayetlerinde hem umut hem de gerilim yaratan çift yönlü bir etki üretmiştir. Merkezîyetçi İttihat ve Terakki politikaları ile Arap toplulukları arasında yükselen adem-i merkezîyetçilik ve milliyetçilik talepleri arasındaki uyumsuzluk, kopuş sürecini hızlandırmıştır. Dönemin büyük güçlerinin müdahaleleriyle birleşen bu dinamikler de, Osmanlı–Arap ilişkilerinin çözülmesini belirleyen temel faktörler olmuştur.

Kaynakça

Ahmad, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizme*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 1985.

Ahmad, Feroz. *İttihat ve Terakki (1908–1914)*. İstanbul: Sander Yayınları, 1971.

Ahmad, Feroz. *Modern Türkiye’nin Oluşumu*. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1995.

Ağababa, Ali Fahri. *Şeref Kurbanları: II. Abdülhamit Döneminde Bir Sürgün Hikâyesi*. İstanbul: Çatı Kitapları, 2007.

Akşin, Sina. *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1980.

Arai, Masami. “Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği.” *Tanzimat ve Cumhuriyet’in Birikimi* içinde, cilt 1, haz. Mehmet Alkan. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Arıkan, Zeki. “1908–2008: Jön Türk Devriminin 100. Yılı.” *1908–2008: Jön Türk Devriminin 100. Yılı Uluslararası Kongresi’nde sunulan bildiri*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 28–30 Mayıs 2008.

Arslan, Emir Şekib. *İttihatçı Bir Arap Aydınının Anıları*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.

Aybars, Ergün. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, cilt 1. İzmir: Zeus Kitabevi, 2007.

Berkes, Niyazi. *Arap Dünyasında İslamiyet, Milliyetçilik, Sosyalizm*. İstanbul: Köprü Yayınları, 1969.

Bilgenoğlu, Ali. *Osmanlı Devleti’nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, 2007.

Çavdar, Tevfik. *Özgürlük Kavgasında Yaşayan Geçmiş (1860-1918)*. Ankara: Ayça Yayınları, 1982.

Demir, Fevzi. *Osmanlı Devleti’nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.

Ekdal, Müfid. *Eski Bir İhtilalciden Dinlediklerim*. İstanbul: Kitabevi, 2003.

Ekşi, Davut. “İmaj Sorunu ve Türk-Arap İlişkileri Üzerine Bir Deneme”. *Avrasya Dosyası* 6, sy. 1 (İlkbahar 2000).

Georgeon, François. *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Hourani, Albert. *Arap Halkları Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1997.

Kayalı, Hasan. *Jön Türkler ve Araplar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998.

Kılınçkaya, Derviş. *Osmanlı Yönetimindeki Arap Topraklarında Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.

- Koloğlu, Orhan. “Laikliğe Varacak Süreçte Son Aşama”. *Cumhuriyet Kitap*, sy. 449 (1998).
- Koloğlu, Orhan. “İttihatçılarda Osmanlı Birliği Anlayışı–I”. *Toplumsal Tarih*, sy. 55 (Temmuz 1998).
- Koloğlu, Orhan. “Osmanlı’yı Yaşatmak”. *Popüler Tarih* (Temmuz- Ağustos 2001).
- Kurşun, Zekeriya. *Yol Ayrımında Türk–Arap İlişkileri*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1992.
- Küçükaşcı, Mehmet S. “İlk Dönem Arap Kültür Tarihinde Türk İmgesi”. *Avrasya Dosyası* 6, sy. 1 (İlkbahar 2000).
- Mardin, Şerif. *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1964.
- Petrosyan, Yuriy Aşatoviç. *Sovyet Gözüyle Jön Türkler*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1974.
- Ramsaur, Ernest Edmondson. *Jön Türkler ve 1908 İhtilali*. İstanbul: Sander Yayınları, 1972.
- Reyhan, Cenk. *Osmanlı’da İki Tarz-ı İdare*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2007.
- Tekeli, İlhan. “İttihat ve Terakki Döneminde Dış Dünya ve Uygulanan Dış Politika.” *Cumhuriyetin Harcı* içinde, birinci kitap, haz. İlhan Tekeli ve Selim İlkin. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Hürriyetin İlanı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2004.
- Turan, Ömer. “II. Meşrutiyet ve Balkan Savaşları Döneminde Osmanlı Diplomasisi.” *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç* içinde, haz. İsmail Soysal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Umar, Ömer Osman. *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908–1938)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2004.
- Yerasimos, Stefanos. *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, cilt 2. İstanbul: Belge Yayınları, 2007